

Postmodernisme in Nederlandse literatuurkritiek, 1950-2003

ROOSMARIE RAMAKERS

Literaire werken die door critici worden opgemerkt, hebben meer kans op canonisering, dat wil zeggen op het op den duur model staan voor (een deel van) de nationale of internationale literatuur, dan teksten die deze aandacht moeten ontberen. Recensenten die schrijven voor dagbladen en tijdschriften die bestemd zijn voor een breed publiek, vormen samen met essayisten en academische literatuuronderzoekers een van de belangrijke instituties die verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor de toekenning van gewicht en autonomie aan een literair werk.¹ Literaire werken die de drie stadia van kritiek positief hebben doorstaan, kunnen bogen op een plaats in de hiërarchie van meesterwerken.² Hoe is het gesteld met postmodernistische werken? Kunnen zij de kritiek positief doorstaan? In 1991 moest Frans Ruiters constateren dat critici, academici en schrijvers in deze beide landen geen postmodernistische literaire stroming onderkennen, ook niet onder een afwijkende naam.³ Is dat inmiddels anders of worden postmoderne werken door de Nederlandse literatuurkritiek niet als zodanig herkend en benoemd? En hoe wordt het postmoderne in de literatuur door de critici gewaardeerd?

De onduidelijkheid over de term postmodernisme en zijn afgeleiden is een moeilijkheid die een heldere afbakening van een corpus teksten in de weg kan staan. In de Verenigde Staten van Amerika hebben onder meer Brian McHale en Linda Hutcheon zich met succes ingespannen om het literair postmodernisme op basis van poststructuralistische inzichten van een eigen poëtica te voorzien.⁴ Voor het Nederlandse taalgebied ondernam Bart Verhaeck een geslaagde poging het postmodernisme in Nederlandstalig proza aan te wijzen, waarmee hij 24 auteurs en een honderdtal werken in de postmoderne constructie wist te vangen.⁵ Het maakte mij nieuwsgierig naar hoe de Nederlandse literatuurkritiek in kranten en tijdschriften dit postmodernisme leest en waardeert. Wordt wat deze teksten kenmerkt door het literaire veld gezien als een belangrijke bijdrage aan de nationale literatuur? Of

is het postmodernisme in de literatuur in Nederland gedoemd roemloos in de obscuriteit te verwijlen?

Het vinden van antwoorden op deze vragen vereist een theoretisch kader dat rekening houdt met de dynamiek van het literaire veld. Die dynamiek vond ik in de sociologie van Bourdieu en in de systeemtheorie van Even-Zohar.⁶ Met name de recente uitwerking van het repertoirebegrip van Even-Zohar door Andringa heeft mij een instrument in handen gegeven dat zeer wel bruikbaar is gebleken bij de analyse van recensies.⁷ In dag- en weekbladen vanaf 1950 heb ik recensies onderzocht waarin van het postmoderne gewag wordt gemaakt. Ook selecteerde ik in diezelfde media werk van drie auteurs (Ferron, Jongstra en Mutsaers) waarvan Vervaeck aantoonde dat het veel kenmerken van postmodern proza vertoont en derhalve postmodern genoemd kan worden. Van deze werken onderzocht ik eveneens de recensies waarin het predikaat 'postmodern' of een variant daarvan niet voorkomt. Stel dat Mutsaers door de critici niet als postmodern wordt aangemerkt, maar haar werk wel hogelijk wordt gewaardeerd, waaraan moet die waardering dan worden toegeschreven? Rekening houdend met een dergelijk verschil heb ik onderscheid gemaakt tussen de waardering voor het postmoderne en de waardering voor de werken als zodanig.

In het hiernavolgende ga ik eerst in op wat onder postmodern proza verstaan moet worden. De verhaalelementen die postmoderne teksten domineren, dienen als referentie voor wat recensenten al dan niet als postmodern (her-)kennen. In paragraaf 3 geef ik het (systeem-)theoretisch kader aan, dat aan mijn reconstructie van toegekende betekenissen en waarden consistentie en samenhang verleent. Het repertoirebegrip neemt een centrale plaats in dit onderzoek in. In de vierde paragraaf beschrijf ik de wijze waarop de data zijn verzameld. Ook geef ik hier een verantwoording van de beoordelingsscores van de onderzochte recensies, waarna ik in paragraaf 5 en 6 respectievelijk de resultaten en implicaties van het onderzoek zal bespreken.

EEN ONZEKERE WERKELIJKHEID

Sommigen beschouwen het postmodernisme als een nieuwe stroming, die zich vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw in Amerika ontwikkelde als een reactie op het voor velen te ver doorgeschoten modernisme.⁸ Sommige anderen zien het juist als een voortzetting van het modernisme in ver-

hevigde vorm.⁹ Een derde groep, en daartoe reken ik mijzelf, spreekt liever van een cognitieve constructie, die de nadruk meer op tekstuele kenmerken wil leggen en minder op een indeling in de tijd.¹⁰ Als tijdsfenomeen kan het postmodernisme in de literatuur vanaf 1950 gezien worden als blijk van een verschuiving in het denken sinds de deceptie over de menselijke rationaliteit en de menselijke waarden na de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. De scepsis ten opzichte van de wereld en vooral ten opzichte van de taal waarmee die wereld wordt beschreven en verklaard, vormt de kern van de postmoderne literatuur. De werkelijkheid wordt door ons in taal geconstitueerd, waardoor de relatie tussen tekst en buitentekstuele werkelijkheid altijd problematisch is. Het voert echter te ver om te beweren dat de werkelijkheid louter uit taal bestaat.

Voor dit artikel is het van belang de kenmerken te benoemen waarmee postmodernistisch proza zich onderscheidt van ander proza. Wat mijns inziens postmoderne fictie bovenal kenmerkt en wat zij communiceert is de overtuiging dat de werkelijkheid uit taal bestaat zodra deze in taal wordt weergegeven. Ze maakt de twijfel over of ontkenning van een relatie tussen tekst en (buitentekstuele) werkelijkheid kenbaar. De manier waarop ze dat doet kan zeer verschillend zijn. Nagenoeg alle narratieve elementen kunnen een bijdrage leveren aan de problematisering van taal en werkelijkheid. Zoals Vervaeck duidelijk maakt, hoeven niet alle kenmerken van postmoderne teksten tegelijk in een tekst aanwezig en werkzaam te zijn. Bij de afbakening van wat het postmodernisme in de literatuur kenmerkt, heb ik voor mijn onderzoek een collectie aangelegd van de kenmerken die in de studies van Vervaeck, McHale, en Hutcheon overeenstemmen, zij het dat Hutcheon meer dan de twee andere auteurs de problematisering van de geschiedenis, naast die van fictie en werkelijkheid, centraal stelt. De verteltechnieken die het postmoderne proza kenmerken zijn niet nieuw. Ze worden in het postmodernisme op de spits gedreven, doelgericht, om de vertrouwde idee van representatie te choqueren.

Inzoomend op de belangrijkste narratieve elementen levert dat het volgende beeld op: de postmoderne wereld wordt voorgesteld als een wereld van teksten, waarin het scenario expliciet fictief is, waarin het geheugen laat zien hoe onvolkomen en onbereikbaar de werkelijkheid is, waar kernbeelden hun betekenis verliezen en waar wat helder en logisch was, het aflegt

tegen wat het verstand te boven gaat. Postmoderne fictie is metafictioneel. Ze becommentarieert direct of indirect haar eigen status. De postmoderne literaire tekst kan niet zonder intertekstualiteit, waarbij tekst zo ruim mogelijk wordt opgevat als een gecodeerd systeem van tekens (dus ook beeld en geluid omvat). 'Teksten die teksten met zich meebrengen, dat is vertellen'.¹¹ De intrige wordt niet langer bijeengehouden door chronologie en lineaire ontwikkeling, of door causaliteit en logica. Associaties en doorverwijzingen maken duidelijk dat de werkelijkheid niet kenbaar en kennis niet zeker is. Heden, verleden en toekomst vloeien ineen, geschiedenis wordt herschreven, mogelijke en 'onmogelijke' werelden bestaan naast elkaar en tegelijkertijd, het fantastische krijgt iets gewoons, terwijl het banale in het absurde wordt getrokken. *Personages* vertonen geen innerlijke psychologische samenhang meer, identiteit is tegelijk continue en discontinue en bestaat alleen uit taal, *personages* zijn van papier, de verteller kan ze sturen waarheen hij wil. De almacht van de verteller wordt in postmodern proza openlijk getoond, veel postmodern proza kent een ik-verteller, maar hoezeer ook naar de auteur wordt verwezen, ermee samenvallen doet hij niet, zowel verteller als auteur worden fictie zodra ze in de tekst zijn ingeschreven. De stijl in postmodern proza is opvallend vanwege een ironische toonzetting. Parodie en pastiche, het letterlijk gebruik van figuurlijk taalgebruik en het associatieve schrijven zijn veelgebruikte stijlmiddelen. Waar in proza van na 1950 meerdere van deze kenmerken in hoge concentraties voorkomen, moet van postmodern proza gesproken worden.

MENINGSVORMING EN REPERTOIRE

Literatuur is niet slechts het product van een auteur, maar van meerdere actoren tezamen. Deze actoren (uitgevers, drukkers, distributeuren, lezers en critici, docenten etc.) vormen samen met de producten en de voorwaarden waaronder deze producten tot stand komen en worden behandeld, een literair systeem. In de systeemtheoretische benadering van Even-Zohar, die tekstgericht is dan die van de sociologisch georiënteerde Bourdieu of van de constructivist Schmidt, bestaat literatuur uit een groot aantal subsystemen waartussen hiërarchische relaties bestaan.¹² Een subsysteem bestaat uit een corpus teksten die dezelfde combinatie van eigenschappen vertonen en wordt gevormd en in stand gehouden door actoren (onder meer auteurs,

critici, academici en uitgevers) die dezelfde opvattingen en regels kennen en hanteren bij de productie en receptie. Even-Zohar spreekt hier van 'repertoire'. Het moet opgevat worden als een dynamisch begrip dat onderhevig is aan een proces van indelen en opnieuw indelen van teksten en tekstgroepen gekoppeld aan het indelen van gebruikersgroepen.

Welke opvattingen en regels (in teksten en van gebruikers) nu precies voor beweging zorgen en dus bij het onderzoek naar canoniseringprocessen van belang zijn, heeft Even-Zohar onvoldoende uitgewerkt. Philippe Codde heeft geprobeerd het repertoirebegrip te actualiseren: '[...] repertoire, which designates 'the aggregate of rules and materials which govern both the making and handling, or production and consumption of any given product [...]'.¹³ Maar hij komt niet tot een invulling van 'rules and materials'. Els Andringa slaagde erin het repertoirebegrip pragmatisch te herdefiniëren, waardoor het zeer bruikbaar bleek voor mijn onderzoek. Het repertoirebegrip is in haar visie een sleutelbegrip in de polysysteemtheorie, een visie die zij deelt met Codde. Het begrip zwakt tussen groepen teksten of tekstverschijnselen die door verschillende criteria worden onderscheiden, zoals lezerscategorie, culturele herkomst en culturele status, en vaardigheden en richtlijnen voor de activiteiten van productie en receptie. Om deze ambiguïteit te vermijden en om een uniformere specificatie te bereiken, breekt Andringa het concept open in verschillende componenten. Behalve de componenten van het repertoire dekt de herdefiniëring ook de essentiële karakteristieken om zijn sociale functie en veranderlijkheid in de tijd te verhelderen. Het repertoire is dan een instrumentarium (uitrusting of mentale bagage) die actoren in een literair (sub-)systeem gezamenlijk hebben. Het is opgebouwd uit drie met elkaar samenhangende componenten:

1. een geheel van waardecriteria, op basis waarvan literatuur wordt geselecteerd, beoordeeld en ingedeeld (zoals bijvoorbeeld Boonstra en Von Heydebrand en Winko hebben uitgewerkt);¹⁴
2. de kennis van een collectie werken of oeuvres die model staan voor bepaalde literatuur en die als een referentiekader functioneren in de communicatie over die literatuur (Rosengren noemt dit het *lexicon*);¹⁵
3. strategieën en conventies die de productie en receptie van en de communicatie over literatuur reguleren.

Het repertoire kent de volgende karakteristieken:

- a. Een repertoire wordt door een groep van geïnstitutionaliseerde en individuele actoren gedeeld. Het domineert en stuurt de manier waarop met teksten wordt omgegaan en kan bijdragen tot een groepsidentiteit en macht, of die groep nu een literaire beweging is, een religieuze of een politieke groepering, of een nationaliteit;
- b. Een repertoire is typisch voor een bepaalde tijd en kan veranderen dankzij interne of externe krachten

Aldus vormt het repertoire een methodologisch kader voor het verzamelen en analyseren van receptiegegevens. De drie componenten zijn afzonderlijk en in hun samenhang te onderzoeken. Voor mijn onderzoek zijn met name de eerste twee componenten van het repertoire van belang. Ik richt mij op de vraag welke waardecriteria en welk referentiekader (lexicon) door de recensenten worden gecommuniceerd om de herkenning en waardering van het postmodernisme in de Nederlandse literatuur te peilen.

Recensies van literaire werken bestaan slechts voor een heel klein deel uit oordelen. Een groot deel van een boekbespreking is opgebouwd uit tekst waarmee bepaalde waarden worden gecommuniceerd. Deze waarden vormen de bouwstenen waarop de criticus zijn oordelen fundeert, die zijn ingebed in de literaire normen van het tijdvak waarin hij actief is. Die waarden zijn globaal in te delen in formele, inhoudelijke, relationele en (op de lezer) uitwerkende waarden.¹⁶ Formele waarden zijn uitspraken die betrekking hebben op de structuur of compositie van een werk, op de stijl, de meerduidigheid of complexiteit van een tekst. Inhoudelijke waarden verwijzen naar ethische, kritische of maatschappelijk geëngageerde opvattingen, terwijl relationele waarden betrekking hebben op de relatie tussen tekst en (buitentekstuele) werkelijkheid, ander werk en tradities, maar ook op het eigen werk en zelfs op de persoon van de besproken auteur. Uitwerkende waarden vloeien voort uit de effecten op de lezers, zoals bijvoorbeeld het appel op de cognitie, de affectie of emotie van de lezer. Maar ze kunnen ook gerelateerd zijn aan de uitwerking op praktisch handelen of van economische waarde of prestige. Het opsporen van dergelijke waarden in recensies kan licht werpen op de normen op basis waarvan critici hun oordeel vormen. Er bestaat echter geen rechtstreekse relatie tussen waarden en deze achterliggende normen. Waarden fungeren als sporen in een tekst. Door deze sporen te volgen kun-

nen die tekstdelen uitgelicht worden waaruit de recensent zijn oordelen heeft opgebouwd. Een voorbeeld uit een recensie van Arnold Heumakers over *Arbeidsvitaminen* van Martin Bril en Dirk van Weelden in 1987 in *De Volkskrant* moge dit verduidelijken:

'Ik ben bang dat het hier een typisch "postmodern" geschrift betreft, al zijn de auteurs zo verstandig geweest dit woord niet in de mond te nemen.'	relationele waarde ¹⁷
'Bij zoveel vrijblijvende diversiteit [...].'	inhoudelijke waarde
'Zo origineel als ze zich voordoen zijn deze <i>Arbeidsvitaminen</i> dus niet.'	relationele waarde
'Wij draaien en u ziet maar. Het klinkt als een bijna programatisch commentaar bij het hele boek.'	inhoudelijke waarde
'Het impliciete moralisme dat men achter de 'blindheid' zou kunnen vermoeden zet echter niet door.'	inhoudelijke waarde
'[...] men kan eruit leren hoe in al die heterogene zaken iets van uitwerkende waarde – esthetische – waarde te zien.'	inhoudelijke waarde
'Iets anders is of dit alfabetisch estheticisme ook tot grote genietingen aanleiding geeft.'	uitwerkende waarde
'[...] maar wat er staat heeft vaak ook niet veel om het lijf.'	inhoudelijke of relationele waarde ¹⁸
'Dat maakt deze <i>Arbeidsvitaminen</i> in elk geval bij uitstek geschikt voor de eigentijdse salontafel, waar het bezoek zich ermee kan verpozen terwijl gastheer of gastvrouw in de keuken iets substantiëlers ter inhoudelijke of consumptie prepareren.'	relationele waarde

Het postmodernisme heeft volgens Heumakers (in de literaire wereld) kennelijk een slechte naam. De uitspraak 'ik ben bang dat' geeft het begrip 'postmodern' een negatieve lading. Bovendien acht Heumakers het verstandig dat de auteurs zelf niet naar het postmodernisme verwijzen, kennelijk om het boek niet bij voorbaat in een slecht daglicht te stellen. Bij Heumakers heeft goede literatuur een inhoud die ertoe doet, zo lijkt het. Bovendien zou literatuur genot moeten verschaffen. Aldus stelt de criticus een set van

criteria samen waaraan goede literatuur moet beantwoorden, wat een negatief oordeel voor *Arbeidsvitaminen* oplevert. Als een recensent deze criteria trouw toepast, kunnen ze opgevat worden als de bouwstenen van zijn poëtica of leeswijze.

Het tweede element van het door Andringa gevonden instrumentarium dat ik hier heb onderzocht is het lexicon, dat Rosengren operationaliseerde door middel van de 'mentientechniek', die kortweg neerkomt op het tellen van het aantal verwijzingen. Een 'mention' kan gezien worden als een associatieve uitdrukking van een recensent (in de trant van: 'Jongstra doet aan Brakman denken') en als zo'n verwijzing een indicatie geeft van de actualiteit van de schrijver, kunnen alle verwijzingen die in recensies van een bepaalde tijd in een land gemaakt worden, gezien worden als een uitdrukking van het lexicon waarmee een centraal element van het literaire referentiekader van die periode wordt gevormd. Behalve namen van toonaangevende auteurs kunnen ook andere items geïnventariseerd worden zoals de term 'postmodern(istisch)' in het hier beschreven onderzoek. Met de term wordt verwezen naar kenmerken in werken van belangrijke voorgangers die het postmodernisme gestalte hebben gegeven.

Niet alleen het repertoire van afzonderlijke critici is van belang. Ook de vraag naar wie toonaangevend is en of er een zekere mate van consensus onder toonaangevende critici bestaat, doet ertoe. Van Rees en Janssen hebben laten zien dat consensus geen gevolg van gelijke literatuuropvattingen tussen critici is, maar afhankelijk is van buitentekstuele factoren.¹⁹ Het is de uitkomst van een sociaal proces waarbij de status van de critici zelf in het geding is. Critici hebben geen betrouwbaar instrument om de kwaliteit van een literair werk te bepalen. Hen staan slechts normatieve opvattingen ter beschikking die niet logisch of empirisch zijn te onderbouwen. Critici zijn er op uit erkenning voor hun oordelen te verwerven, om zo hun naam in de literaire wereld te vestigen en te bewaren. 'Binnen een bepaalde cultuurkring', aldus Van Rees, 'produceert een criticus niet alleen geloof in de eigenschappen en waarde van de door hem besproken culturele producten. Hij is er tevens op uit geloof in zijn eigen waarde te produceren'.²⁰ Van Rees en Janssen baseren zich op Bourdieu die dit proces van consensusvorming orkestratie noemt.²¹ Hiermee wordt bedoeld dat beoordelaars hun opvattingen weliswaar niet altijd met expliciete verwijzingen op elkaar afstemmen,

maar dat men als collectief een vorm van overeenkomstig gedrag manifesteert. Het proces heeft een dwingend karakter.²² De vraag dient zich aan of zich ten aanzien van postmodern Nederlands proza een dergelijk proces van consensusvorming heeft voltrokken.

ZOEKTERMEN EN ZEGSLIEDEN

In het digitale bestand Literom zijn alle recensies vanaf 1900 waar in titel en/of tekst de woorden 'postmodern(e)' 'postmodernisme' en 'postmodernistisch(e)' gebruikt worden, geselecteerd.²³ Uit de 942 teksten zijn 387 recensies gelicht die betrekking hebben op Nederlandstalig proza en uitsluitend in Nederlandse dag- en weekbladen zijn verschenen.²⁴ Deze 387 teksten zijn onderverdeeld naar recensies over primaire werken (267), recensies over essayistisch werk (63), recensies over werk van oudere of niet meer levende schrijvers (17) en interviews met schrijvers (40).²⁵

Behalve recensenten komen door interviews bij het onderzoek te betrekken ook auteurs aan het woord. Hun mening is van belang voor toonaangevende critici. Critici zijn er op uit erkenning voor hun oordelen te verwerven, om zo hun naam in de literaire wereld te vestigen en te bewaren. Ze willen toonaangevend zijn, wat inhoudt dat zij dienen te verwoorden wat tot een zekere consensus zal uitgroeien. Ze letten daarom op wat collegacritici schrijven. Janssen heeft laten zien dat ook wat auteurs zelf over hun werk zeggen en schrijven in het proces van consensusvorming een rol speelt. In de interviews heb ik me met name gericht op de vraag hoe auteurs over het postmodernisme oordelen en wat zij onder het postmoderne in de literatuur verstaan.

In de recensies over essayistisch werk heb ik mij vooral geconcentreerd op de bespreking van die essays (24), die het postmodernisme zelf tot onderwerp hebben. Hierin heb ik gekeken naar de waarden die auteurs en recensenten met betrekking tot het postmodernisme communiceren en welke opvattingen over waardoor postmoderne literatuur gekenmerkt wordt in hun uitspraken doorklinken.

In de recensies over werk van oudere schrijvers heb ik gezocht naar een postmodernist avant la lettre, en gekeken naar wat de critici onder het postmodernisme verstaan.

Van de recensies over primaire werken heb ik 185 teksten onderscheiden,

waarin het postmoderne in het gerecenseerde werk wordt herkend. De andere heb ik buiten nadere beschouwing gelaten.²⁶ De 185 recensies kwamen voor in 24 verschillende bladen, 17 dagbladen (landelijke en regionale) en 7 publiekstijdschriften. De meeste recensies verschenen in *Vrij Nederland* (41), gevolgd door *NRC* (24), en *De Groene Amsterdammer* en *De Volkskrant* (18).

Van deze 185 recensies heb ik de beoordeling van het postmoderne en de beoordeling van het werk als zodanig onderzocht. Vervolgens heb ik van vier toonaangevende recensenten drie of vier artikelen waarvan de beoordeling onderling verschilt, onderzocht op welke waarden zij inzetten.²⁷

Zoals ik al eerder aangaf heb ik ook gericht recensies verzameld met betrekking tot totaal zes werken van drie verschillende Nederlandse auteurs, wier werk op grond van hiervoor beschreven kenmerken postmodern genoemd kan worden. De keuze van deze auteurs uit het corpus van Vervaeck is verder willekeurig. De werken zijn: van Louis Ferron: *Turkenvespers* en *De oefenaar*, van Charlotte Mutsaers: *Rachels rokje* en *Zeepijn* en van Atte Jongstra: *Het huis M.* en *Disgenoten*.²⁸ Ook hier heb ik van Literom gebruik gemaakt. In deze recensies ben ik nagegaan welke kenmerken de journalistieke kritiek als postmodern onderkent, hoe zij die waardeert en hoe zij de werken als geheel waardeert en welke waarden ze daarbij inzet.

Een onderzoek als hier beschreven is onmogelijk uit te voeren zonder dat de onderzoeker zichzelf inschrijft in de materie die hij onderzoekt. Ik kan mij niet onttrekken aan interpretatie. Wel kan ik hier verantwoorden welke inhoud ik aan de kwalificaties 'negatief', 'neutraal' en 'positief' die aan de oordelen van de critici zijn gehecht, heb gegeven. Daarvoor verwijs ik naar het begrip 'argumentatieve kracht'.²⁹ Door middel van bevestigingen en ontkenningen en bijwoorden in taaluitingen worden gedachten een bepaalde kant op gestuurd waaraan de hoorder of lezer zijn of haar interpretatie ontleent. 'Het eten is bijna klaar' en 'het eten is nog niet helemaal klaar' lijken dezelfde inhoud te communiceren maar in de eerste uiting wordt de hoorder gemaand zich te haasten terwijl de tweede taaluiting suggereert het kalm aan te doen. Door zijn keuze voor de ene of de andere formulering geeft een schrijver of spreker dus zijn kijk op het onderwerp aan. Negatief ten aanzien van het postmodernisme noem ik die uitingen waarin de gebruikte termen en/of de context waarin ze staan een negatieve lading aan die uitingen geven. De termen kunnen afgezet worden tegen neutrale of posi-

tieve uitingen. 'Ik ben bang dat het hier een typisch postmodern geschrift betreft' klinkt negatief ten opzichte van het neutraal geuite 'Het betreft hier een typisch postmoderne tekst'. Een neutrale uiting is noch positief, noch negatief te duiden. Een positieve uiting communiceert de appreciatie van het postmoderne: 'En er valt veel te lachen, want Giphart kan schrijven. Alsof je een avondje naar een postmoderne revue bent geweest'.

OVEREENSTEMMING ONDANKS VERSCHILLEN

De eerste recensie waarin het postmodernisme genoemd wordt, is in 1984 verschenen. In de vijf jaren daarna vond ik 17 recensies waarin de term wordt gebruikt. De meeste van de 267 vermeldingen komen in de laatste vijf jaar van de vorige eeuw voor (95) waarna er vanaf 1999 een terugloop valt waar te nemen. Bij het inventariseren van oordelen in de recensies, heb ik onderscheid gemaakt tussen de beoordeling van het werk enerzijds en van het postmoderne anderzijds. Opmerkelijk resultaat is dat in de 185 onderzochte recensies het postmoderne slechts 7 keer positief wordt beoordeeld, terwijl de werken als zodanig 103 keer positief scores. Van de 7 positieve scores op postmodernisme scoren er 6 ook positief op het werk.

het postmoderne	het werk	aantal
negatief	negatief	46
negatief	neutraal	7
negatief	positief	37
neutraal	negatief	25
neutraal	neutraal	3
neutraal	positief	60
positief	negatief	1
positief	positief	6

Tabel 1: oordelen over het werk en over het postmodernisme

De vier toonaangevende recensenten wijken met hun 37 kritieken niet van deze verhouding af. De waardering van het postmoderne is maar een keer positief, terwijl over de werken als zodanig 23 keer positief wordt geoordeeld.

Recensent	waardering postmoderne			waardering werk		
Vullings	1 pos	9 neutr	4 neg	10 pos	0 neutr	4 neg
Heumakers	0 pos	5 neutr	5 neg	7 pos	0 neutr	3 neg
Goedegebuure	0 pos	3 neutr	4 neg	4 pos	0 neutr	3 neg
Peeters	0 pos	2 neutr	4 neg	2 pos	0 neutr	4 neg

Tabel 2: oordelen over het werk en over het postmodernisme van 4 toonaangevende recensenten

Opmerkelijk is dat de vier recensenten voor de communicatie van hun literatuuroppvatting verschillende waarden gebruiken terwijl hun literatuuroppvattingen en leeswijze overeenstemmen. Hierin moet een aanwijzing gezien worden voor orkestratie en consensusvorming zoals ik in paragraaf 3 besprak. Carel Peeters (*Vrij Nederland*) maakt vooral van formele waarden gebruik om aan te geven dat hij een helder gestructureerde tekst voorstaat die betekenis genereert. Jaap Goedegebuure (*HP/De Tijd*) zet voornamelijk relationele waarden in om zijn waardering voor een duidelijk verband tussen verbeelding en werkelijkheid, en tussen werkelijkheid en waarheid te communiceren. Bij Arnold Heumakers (*De Volkskrant en NRC*) overheersen inhoudelijke waarden om zijn gehechtheid aan betekenis, een zekere moraal, waarde, ernst en serieusheid te ventileren. Jeroen Vullings (*Vrij Nederland*) tenslotte zet alle waarden nagenoeg gelijkelijk in, hoewel uitwerkende waarden in de minderheid zijn, om aan te geven dat literaire teksten een inhoudelijke kern moeten bezitten die een zekere relatie met de werkelijkheid moet onderhouden. De vier wijzen een postmodernisme af dat zich al te nadrukkelijk als vorm presenteert. Bestudering van de waarden waarmee zij hun oordelen onderbouwen, levert het inzicht op dat literatuur die hun goedkeuring kan wegdragen ergens over gaat. De Nederlandse recensent voelt niets voor een literaire kunst die louter esthetisch is. Vorm moet betekenis genereren, althans de ervaring van een zekere betekenis niet in de weg staan. Die betekenis wordt niet gezocht in wat men 'taalspel' of 'spel met de werkelijkheid' noemt, niet in het postmoderne thema van de problematische relatie tussen tekst en werkelijkheid, maar in wat buiten de tekst nog aan betekenis gevonden kan worden, in relatie tot de buitentekstuele werkelijkheid, tot de waarheid of waarachtigheid van mens en wereld. Hun leeswijze is derhalve eerder modernistisch dan postmodernistisch. Modernistisch omdat naast

een (psychologische) consistentie van mens en wereld, authenticiteit en een allesomvattende samenhangende betekenis wordt aangenomen. Bij een postmodernistische leeshouding blijkt dat heelheid en samenhang openlijk betwijfeld wordt en dat de tekst voortdurend naar andere teksten verwijst, waardoor ze niet meer als een zelfstandige entiteit en product van een individu opgevat kan worden.

In de 24 besprekingen van essay(s)(bundels) die het postmodernisme als onderwerp hebben, komen vooral formele en inhoudelijke waarden aan de orde. Daaruit blijkt dat het idee dat literatuurcritici hebben van wat het postmodernisme in de literatuur is, niet afwijkt van mijn beschrijving in paragraaf 2 van dit artikel. Op een fervente tegenstander na staan de besproken essayisten niet afwijzend ten opzichte van het postmoderne. De recensenten stellen zich vaker neutraal op.

Het postmoderne wordt in de 17 recensies van werk van of over oudere schrijvers divers ingezet. Vier keer als adjectief bij de auteur of zijn werk, vier keer om een leeswijze te benoemen, en voorts als contrast, als een andere tijd of als adjectief bij nieuwe inzichten. Een postmodernist *avant la lettre* komt niet uit deze recensies naar voren. De opmerkingen in die richting zijn te terloops, ze worden niet onderbouwd. Wel blijkt uit de teksten dat de critici in zekere mate vertrouwd zijn met wat met het postmodernisme (in bredere dan literaire zin) geassocieerd kan worden.

In interviews doen totaal twintig verschillende auteurs samen 37 uitspraken over het postmodernisme in de literatuur. Acht van hen, waaronder Ferron, vinden zichzelf een postmodern auteur of staan positief tegenover een dergelijke classificering, zes staan afwijzend tegenover wat dan ook postmodern(istisch) mag heten en de overige zes nemen een ambivalente positie in. Deze laatsten erkennen dat zij postmodernistische verteltechnieken gebruiken of postmoderne onderwerpen behandelen, maar zij geven aan liever geen postmodernist genoemd te willen worden, zij willen niet ingedeeld worden bij een stroming die in hun ogen weinig prestige heeft. Opmerkelijk is dat de kenmerken van het postmodernisme, zoals ze door de auteurs genoemd worden, bijna allemaal formeel van aard zijn. Inhoudelijke thema's komen nauwelijks aan de orde. Kennelijk is postmodernistische literatuur een literatuur van de vorm.

DE ZES POSTMODERNE ROMANS

In de totaal 39 recensies van de zes romans die ik voor dit onderzoek koos naar aanleiding van de auteursselectie van Vervaeck, komt de term postmodern(istisch) nagenoeg niet voor. Dit strookt met de eerdere waarne-
ming dat de journalistieke kritiek weinig affiniteit heeft met stromingen of
periodeconcepten. Alleen *Het huis M.* van Atte Jongstra wordt door vier van
de negen recensenten nadrukkelijk met het postmodernisme in verband
gebracht (en drie keer daarvan positief beoordeeld) en Charlotte Mutsaers'
Rachels rokje een keer (met positief oordeel). Kenmerken die typisch voor het
literair postmodernisme zijn, worden door nagenoeg alle recensenten op-
gemerkt zonder ze met het postmodern construct in verband te brengen.
Zowel de negatieve als de positieve oordelen over de werken zijn aan deze
kenmerken gerelateerd.

Van de 39 recensies scoorden er 12 negatief, 26 positief en 1 neutraal.
Slechts drie keer worden postmoderne vormkenmerken aan een postmoderne
inhoud gekoppeld. De recensenten die negatief over een werk oordelen
kunnen weinig waardering opbrengen voor de veelheid aan vormaspecten,
het onaffe van het verhaal en het ongrijpbare van de taal. Zij hebben over het
algemeen een realistische leeshouding, gericht op een afgeronde en cohe-
rente interpretatie, waarbij de betekenis een relatie met de buitentekstuele
werkelijkheid heeft. De recensenten die positief en neutraal over de werken
oordelen genieten van het spel met de taal, de literatuur en de werkelijkheid,
én ze tonen hun tevredenheid over een tekst die zich naast al het andere ook
op een psychologisch en/of realistisch niveau laat lezen.

De waarden die de critici uiten zijn vooral relationeel van aard. Behalve
de verhouding tot de buitentekstuele werkelijkheid is vaak de relatie met
eerder werk en met de intentie van de auteur aan de orde. Alleen bij *Zeepijn*
en *Disgenoten* worden meer formele waarden ingezet. Bij *Rachels rokje*, *Het huis*
M. en *Disgenoten* doen ook veel uitwerkende waarden mee. Kennelijk lokken
de werken van Mutsaers en Jongstra eerder een postmoderne leeshouding
uit dan de boeken van Ferron.

	oordeel werk	oordeel postmod.	waarden	wat is postmod.
recensenten over primaire werken	meerderheid positief	meerderheid negatief	diverse maar nauwelijks uitwerkende waarden	
recensenten over essays essayisten over het postmodernisme		neutraal positief	vooral formele waarden	formele en inhoudelijk kenmerken
recensenten over oudere schrijvers				formele en inhoudelijke kenmerken
auteurs in interviews		meerderheid niet positief	vooral formele waarden	formele kenmerken
recensenten over drie auteurs	meerderheid positief		vooral relationele waarden	voornamelijk formele kenmerken

Tabel 3: overzicht van resultaten

GEEN VORM ZONDER BETEKENIS

Onderzocht is hoe Nederlandstalige postmoderne literatuur in de Nederlandse pers is ontvangen, of het postmoderne als zodanig wordt herkend en welke criteria literatuurcritici bij de beoordeling van postmoderne werken aanleggen.

De operationalisering van het repertoirebegrip van Andringa is bij mijn onderzoek zeer bruikbaar gebleken. Vooral het systeem van waardecriteria dat Von Heydebrand en Winko ontwikkelden, paste er goed in. Waarden vormen een spoor van voorkeuren en afkeuringen. Daarin manifesteren zich normen, literair en anderszins, die bepalend zijn voor het eindoordeel van de criticus. De waarden die door de critici gecommuniceerd worden, blijken overwegend relationeel van aard te zijn. Ze drukken een behoefte aan verankering van de tekst aan iets daarbuiten uit, aan de buitentekstuele werkelijkheid, aan de auteur en aan ander werk van dezelfde auteur. Inhoudelijke waarden kwamen het minst aan de orde. Het kunstwerk op zichzelf wordt algemeen aanvaard. Morele waarden zijn daarbij niet op hun plaats. Dat neemt niet weg dat ze toch in de onderzochte teksten voorkomen. De 'klacht' van vrijblijvendheid heb ik menigmaal mogen vernemen. Geen cri-

ticus zal nog verlangen dat een verhaal een aansporing of voorbeeld voor het handelen van de lezer inhoudt. Maar het verhaal mag niet louter amusement zijn. Goede literatuur, zo hebben de toonaangevende critici laten weten, is meer dan dat. Waarheid of waarachtigheid is (nog steeds) de morele eis aan literatuur. Daarin zijn de toonaangevende critici het met elkaar eens, terwijl de waarden die zij inzetten ernstig van elkaar verschillen. Formele waarden geven zelden de doorslag bij de positieve beoordeling van postmoderne werken. De esthetische functie van literatuur kan in Nederland niet op zichzelf staan.

Uit het onderzoek kan worden geconcludeerd dat de Nederlandse literatuurkritiek niet veel op heeft met het postmodernisme in de literatuur. Toch is het merendeel van de werken die postmoderne kenmerken vertonen, positief door ze ontvangen. De kritiek blijkt goed op de hoogte te zijn van wat het postmodernisme inhoudt en waardoor postmoderne literatuur wordt gekenmerkt. Het idee dat het literair postmodernisme een literatuur van de vorm is, lijkt een breed draagvlak in literair Nederland te hebben. Maar Nederlandse critici zijn niet te spreken over een postmodernisme dat zich naar hun mening te nadrukkelijk als vorm presenteert. De waarden waarmee zij hun oordelen onderbouwen, wijzen erop dat literatuur die hun goedkeuring kan wegdragen, ergens over gaat. Vorm moet betekenis genereren en wel in relatie tot de buitentekstuele werkelijkheid, tot de waarheid of waarachtigheid van mens en wereld. De leeswijze van de Nederlandse literatuurkritiek is derhalve eerder modernistisch dan postmodernistisch. Nederlandse auteurs die met het postmodernisme geassocieerd worden, ondersteunen met een krappe meerderheid de overwegend negatieve mening van critici over het postmodernisme. In de vele recensies die ik onder ogen heb gehad trof het mij dat de critici zelden verbanden leggen met andere schrijvers, niet met Nederlandse en niet met buitenlandse. Hun 'miopische' blik kan er toe bijdragen dat Nederlands postmodern proza een tamelijk geïsoleerd bestaan is beschoren. Op de vraag of er na 1991 meer erkenning voor een postmodernistische literaire stroming is gekomen moet ontkennend geantwoord worden. Het relatief kleine aantal boekrecensies dat het predikaat 'postmodern' of een variant ervan vermeldt, en het uiterst kleine aantal recensies van de drie door mij gekozen postmoderne auteurs waarin het werk postmodern genoemd wordt, maakt duidelijk dat critici niet op

het postmodernisme zijn gefocust. Het is interessant om in vervolg op het onderzoek van Ruiter in 1991 op een zelfde manier als hier nu is gebeurd, na te gaan hoe het literair postmodernisme in Duitsland zich nadien heeft ontwikkeld.

Het postmodernisme als periodeconcept of construct is een academisch concept dat door de literatuurcriticus wordt gekend, zo is gebleken. Hij gebruikt het begrip 'postmodern(istisch)' in zijn communicatie met het gewone lezerspubliek voornamelijk connotatief, als een terzijde (het lezerspubliek zal er geen boodschap aan hebben), terwijl hij zich tegenover de lezers die in essayistiek zijn geïnteresseerd, beduidend 'academischer' opstelt. Hoe het postmodernisme zal vergaan in de loop van de (literatuur-)geschiedenis, zal naar alle waarschijnlijkheid bepaald gaan worden door de wijze waarop er op academisch niveau mee omgegaan wordt. Als het aan de dag- en weekbladpers ligt, zullen werken zoals die van Mutsaers en Ferron misschien wel in het centrum van het Nederlandse polysysteem worden geplaatst, als werken waarin op een bijzondere manier met de stof wordt omgegaan, maar of daar het predikaat postmodern(istisch) aan verbonden wordt, lijkt niet waarschijnlijk. Als het van de dag- en weekbladpers afhangt, zal het postmodernisme hooguit als een perifere verzameling vormexperimenten voortleven.

-> ROOSMARIE RAMAKERS studeerde *Algemene Literatuurwetenschap* in Utrecht. Bovenstaand artikel is een bewerking van haar afstudeerscriptie.

1 Kees J. van Rees, 'How a literary work becomes a masterpiece. On the threefold selection practised by literary criticism'. In *Poetics* 12 (1983), 297-417.

2 Literaire werken doorlopen volgens Van Rees verschillende fasen van kritiek, waarbij journalisten, essayisten en academici zich in verschillende en opeenvolgende tijdfasen over het werk buigen. Van Rees, 397. Ook Rosengren onderkent deze drie

stadia van kritiek. Karl Erik Rosengren, *Literary criticism: future invented*. In *Poetics* 16 (1987), 295-325.

3 Frans Ruiter, *De receptie van het Amerikaanse postmodernisme in Duitsland en Nederland*. Leuven-Apeldoorn 1991.

4 Brian McHale, *Postmodernist fiction*. London / New York 1987 en Linda Hutcheon, *A poetics of postmodernism: history, theory, fiction*. New York / London 1988

- 5 Bart Vervaeck, *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman*. Brussel / Nijmegen 1999
- 6 Pierre Bourdieu, 'The field of cultural production, or. the economic world reversed'. In *Poetics* 12 (1983), 311-356, ook in: Randal Johnson (ed.) *The field of cultural production. Essays on art and literature*. Cambridge 1993 en Itamar Even-Zohar, 'Polysystem theory'. In *Poetics Today* 11:1 (1990), 9-51
- 7 Els Andringa, 'Penetrating the Dutch Polysystem. The Reception of Virginia Woolf 1920-2000'. In *Poetics Today* (2006), 27:4.
- 8 Het postmodernisme dook het eerst op in de literatuurkritiek, daarna in de architectuur en andere kunsten. Nog later drong het door in alle culturele gebieden, in de sociale politiek en in de socio-economische orde. Hans Bertens, *The idea of the postmodern. a history*. London / New York 1995.
- 9 Frans Ruiters en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam 1996.
- 10 Hutcheon; Mc Hale ; Vervaeck
- 11 Vervaeck, 172.
- 12 Schmidt, *Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft*. Frankfurt am Main 1991 [1980].
- 13 Philippe Codde, 'Polysystem Theory Revisited. A New Comparative Introduction'. In *Poetics Today* 24:1 (2003), 91-126.
- 14 H.T. Boonstra, 'Van waardeoordeel tot literatuuropvatting'. In *De Gids* 142e jrg dl. 4 (1979), 243-253.
- Renate von Heydebrand en Simone Winko, *Einführung in die Wertung von Literatur. Systematik - Geschichte - Legitimation*. Paderborn / München 1996.
- 15 Rosengren, 295-325.
- 16 Heydebrand en Winko ; zie ook Boonstra. Haar model kent een andere indeling uitgaande van de vier kritische kunsttheorieën van Abrams.
- 17 Relationale waarde: de recensent legt hier impliciet een relatie met ander werk en traditie waardoor dit werk zich als postmodern kan onderscheiden.
- 18 De waarde is inhoudelijk waar de uitspraak opgevat kan worden als een verwijzing naar het ontbreken van een morele inhoud of een zekere psychologische werking; ze is relationeel waar de uitspraak opgevat kan worden als een verwijzing naar andere werken die serieuzer van inhoud zijn.
- 19 Kees J. van Rees, 'How reviewers reach consensus on the value of literary works'. In *Poetics* 16 (1987), 275-294. ook: Kees J. van Rees, 'Consensusvorming in de literatuurkritiek' op www.dbnl.nl/tekst/rees001conso1—01 (2005);
- 19 Susanne Janssen, 'Kopland en de kritiek. Het functioneren van de literatuurkritiek, geïllustreerd aan de hand van de consensusvorming over de poëzie van Rutger Kopland'. In Ton Bevers e.a.(red.). *De kunstwereld: Productie, distributie en receptie in de wereld van kunst en cultuur*. Hilversum (1993), 268-303.

- 21 Van Rees 2005
- 21 Bourdieu 1983
- 22 Van Rees 2005
- 23 Literom bevat de volledige teksten van auteursinterviews en boekrecensies van Nederlandstalige literatuur vanaf 1900 die verschenen zijn in Nederlandse en Vlaamse dag- en weekbladen. Anno 2004 zijn het er 65.000.
- 24 In vergelijking met trefwoorden gerelateerd aan het modernisme dat al langer bestaat, waarvan ik 1596 teksten vond, is dit een behoorlijk aantal. Gemeten naar het totaal aan teksten kan worden opgemerkt dat er in Nederlandse kritieken weinig naar stromingen of periodeconcepten verwezen wordt.
- 25 Hiermee bedoel ik schrijvers die hun werk in een tijd schreven dat het postmodernisme in Nederland niet of nauwelijks was doorgedrongen, zoals Ter Braak en Du Perron, en Hermans, Reve en Minco in hun vroege werk.
- 26 In 31 recensies was het verband met het postmodernisme negatief en in 51 recensies kwam het woord 'postmodern' of een variant daarvan alleen in een citaat van het primaire werk voor, of als geïsoleerd beschrijvend adjectief in het navertellen van het gerecenseerde werk.
- 27 Kortweg die recensenten die met betrekking tot het postmoderne de meeste kritieken hebben geschreven voor belangrijke landelijke media. Hier zijn dat Carel Peeters voor *Vrij Nederland*, Arnold Heumakers voor eerst *De Volkskrant*, later *NRC Handelsblad*, Jaap Goedegebuure voor *HP/De Tijd* en Jeroen Vullings voor *Vrij Nederland*.
- 28 Louis Ferron, *Turkenvespers*. Amsterdam 1977. en Louis Ferron, *De oefenaar*. Amsterdam 2000.
- Atte Jongstra, *Het huis M. Memoires van een spreker*. Amsterdam 1993. en Atte Jongstra, *Disgenoten*. Amsterdam 1998.
- Charlotte Mutsaers, *Rachels Rokje*. Amsterdam 1994. en Charlotte Mutsaers, *Zeepeijn*. Amsterdam 1999.
- 29 Agnes Sneller en Agnes Verbiest, *Wat woorden doen*. Bussum 2000.